

С.В.Корновенко*

ЗАХОДИ БІЛОГВАРДІЙСЬКОГО УРЯДУ А.ДЕНІКІНА З УРЕГУЛЮВАННЯ ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1919 р.)

Статтю присвячено аналізу змісту орендного закону, розробленого Особливою нарадою, реконструкції розмірів орендних платежів українського селянства, з'ясуванню ставлення широких кіл громадськості, селян до заходів уряду А.Денікіна з урегулювання орендних відносин, участі в них селянства.

Революційні події 1917–1920 рр. в Україні – одна зі складних і неоднозначних сторінок національної історії. У них узяли участь усі верстви тогочасного українського суспільства. Одним із активних учасників національно-демократичної революції 1917–1920 рр. в Україні стало селянство, яке прагнуло задовольнити своє споконвічне прагнення володіти та користуватися землею. Визначаючи особливості громадянської війни на території колишньої Російської імперії, Л.Троцький писав: «На півдні Росії (у тому числі й в Україні – С.К.) громадянська війна була суто селянською, укоріненою в місцевий ґрунт і мужицькою люттю випереджала революційну боротьбу в інших частинах країни»¹. Саме шляхи вирішення земельного питання політичними силами в ході революції в багатьох моментах визначали подальший розвиток подій. Фактично, у той час не існувало жодного режиму, який у той чи інший спосіб, намагаючись заручитися підтримкою селян, не проводив би аграрну політику. Особливої гостроти збройне протистояння за владу в Україні набуло в 1919 р. Це пов'язано з тим, що у перебіг громадянської війни втрутилися білогвардійці, які мали власні погляди щодо сутності земельної проблеми, плани з приводу шляхів і методів її вирішення.

Потрібно відзначити, що вітчизняні та зарубіжні історики приділяли увагу висвітленню білогвардійської аграрної політики². Проте не всі її аспекти представлені рівномірно. Значно більше місця в напрацюваннях дослідників відведено сутності аграрних нововведень, які планувалися Особливою нарадою (цивільний уряд при ставці головнокомандувача Збройними силами на Півдні Росії (далі – ЗСПР), земельними комісіями В.Колокольцева, О.Билимовича–В.Чиліщева, ставленню селян до цих намірів властей тощо. Тим самим поза полем зору істориків опинилися конкретні заходи білогвардійського уряду А.Денікіна з урегулювання поземельних відносин в українському селі у 1919 р., зокрема орендних. На наш погляд, цей компонент є важливою складовою аграрної політики, під якою, погоджуючись із Н.Ковальновою³, ми розуміємо економічний напрямок внутріш-

* Корновенко Сергій Валерійович – канд. іст. наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького.

ньої політики влади стосовно таких питань у житті селянства, як проведення земельної реформи, поліпшення землеустрою, орендних відносин тощо.

Як свідчить аналіз листування між представниками білогвардійської влади на місцях, підґрунтям нової державності вони вважали економічно міцні селянські господарства⁴. На думку фахівців земельної комісії, створеної для розробки основ аграрної реформи, розміри селянських наділів унаслідок ужиття відповідних заходів, повинні були становити 25 дес.⁵ На їхнє переконання, цей показник був оптимальним, враховуючи, що білогвардійці передбачали не лише наділення селян землею (це було нереально зробити в повному обсязі), а й інтенсифікацію селянських господарств: підвищення їхньої агрокультури, кредитування, забезпечення реманентом тощо⁶. Однак, за неповними матеріалами статистики, підрахунками М.Штрюмберга⁷, професорів Дуссана⁸, О.Ярошевича⁹, влада не мала у своєму розпорядженні достатньої кількості землі, придбавши яку селяни могли вийти на рекомендовані членами комісії показники у 25 дес. З іншого боку, на думку професорів В.Каршлева й А.Кауфмана, необхідно було звернутися до дореволюційного досвіду, запозичивши кращі його елементи. Так, до 1917 р. в європейській частині Росії, враховуючи українські губернії, селяни орендували 20–25 млн. дес. У звіті Єлецького комітету з потреб сільськогосподарської промисловості за 1902 р. зафіксовано 50 млн. дес., що перебували в оренді в селян¹⁰. Очевидним було те, що орендні відносини відіграють важливу роль у розширенні посівних площ індивідуальних селянських господарств. Тому, як вихід із ситуації, денікінські чиновники рекомендували більше уваги приділити орендним відносинам. Уважалося, що їхнє унормування дозволить вирішити відразу декілька проблем: 1) упорядкувати взаємини різних категорій села (в основному поміщиків та селян щодо землекористування й землеволодіння); 2) сприятиме розширенню площ земельних угідь у селянських господарствах; 3) зменшить недосіви; 4) ствердить у селянській свідомості наміри білих властей вирішити земельне питання з максимальним урахуванням інтересів селян.

Найбільше білогвардійська адміністрація переймалася тим, щоб під час урегулювання орендних відносин між селянами та поміщиками уникнути конфронтації. Для цього, наприклад, губернатор Катеринославщини начальникам повітів губернії наказав під час проведення заходів щодо впорядкування поземельних відносин, у тому числі й орендних, суворо дотримуватися букви закону, не надавати переваги при прийнятті рішень поміщикам¹¹.

Одним із перших кроків білогвардійців у справі впорядкування земельних відносин в українському селі став дозвіл на купівлю-продаж та оренду землі. Цим наказом головнокомандувача ЗСПР ліквідовувалася попередня заборона на подібні операції¹². 21 вересня 1919 р. А.Денікін затвердив «Правила про здачу в оренду польових угідь на територіях, що перебували під управлінням головнокомандувача Збройними силами на Півдні Росії» (далі – «Правила»). Їхній зміст, викладений в одинадцяти статтях, зводився до такого: юридичні та фізичні особи, товариства, що користувалися у 1918 р. польовими угіддями, згідно зі словесною чи письмовою орендною угодою, мали право на її продовження, у відповідності до посівного обігу, що застосовувався у господарстві власника земель, ще на один сільськогосподарський рік. У документі конкретизувалися категорії домогосподарів, які мали право на продовження оренди. До них зараховувалися ті, хто працював на землі. Також визначалися й розміри угідь, які могли орендуватися. Зокрема, вони разом із землею, яка вже перебувала у власності/користуванні селянина, не могли перевищувати норм, визначених земельною комісією для кожної української губернії¹³. Стаття 3 регламентувала орендну плату. Ішлося про те, що вона визначається за згодою сторін (поміщиків та селян-орендарів). Для запобігання зловживанням із боку великих землевласників білогвардійський уряд у Волинській, Катеринославській, Подільській, Полтав-

ській, Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях визначив максимальну ставку оплати селян за десятину орендованої землі. Передбачалося, що розрахунки здійснюватимуться грошима й натурою, їхні розміри обраховуватимуться за довідковими цінами на продукти врожаю станом на момент сплати. Орендна плата в зазначених вище губерніях не могла перевищувати 1/5 середньої врожайності хлібів та олійних рослин кожного конкретного регіону, 1/8 соняшника, картоплі, коренеплодів¹⁴. Для запобігання зловживанням із боку поміщиків визначення норм середньої врожайності покладалося на начальника управління землеробства й землеустрою.

Згідно зі статтею 5, якщо юридичні та фізичні особи користувалися наділами без відповідних договорів оренди, то їм для продовження користування необхідно було впродовж місяця з моменту опублікування «Правил» подати відповідну заяву до місцевих органів влади. Вона задовольнялася за умови, що ці угіддя не були вже здані в оренду комусь іншому.

Водночас під дію наведеної вище статті не підпадали переселенці, що проживали в тій чи іншій місцевості після 25 жовтня 1917 р. (тобто, після більшовицького перевороту в Петрограді – С.К.). Чинність цієї статті не поширювалася й на окремі категорії землі: 1) надільні, відрубні, хутірські, укрупнені внаслідок законів від 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р.; 2) угіддя, придбані за сприяння Селянського поземельного банку; 3) наділи, які не перевищували максимуму регіональних норм або ті, що перевищували, однак оброблялися силами власника та його родини. Власники цих угідь мали право вимагати у встановленому законом порядку їхнього повернення, якщо не було відповідних домовленостей про оренду.

Якщо користувачі не бажали продовжувати строк оренди, то землі, які перед цим вони обробляли, переходили або до власників, або до попередніх орендарів. Також до 1 січня 1920 р. вони повинні були або грошима, або натурою розрахуватися із власником за користування землею в 1919 р.¹⁵ Для того, щоб поземельні спори, які б неминуче виникали, не перетворилися на збройний конфлікт, у 12 статті «Правил» передбачалося створення інституту мирових суддів, які б розглядали всі справи, незалежно від суми позову¹⁶.

У додатку до 2 статті «Правил» визначалися максимальні розміри угідь, що можна було орендувати селянам кожної з 8 українських губерній, які перебували під управлінням головнокомандувача ЗСПР. При цьому кожен регіон поділявся на категорії (перша, друга й третя місцевості), для кожної з яких чітко окреслювалася кількість десятин польової землі, яку селянам можна було брати в оренду. До того ж, вона вказувалася як для одноосібної оренди, так і колективної¹⁷ (див. табл. на с. 120).

Як свідчать наведені вище дані, найбільше – 40 дес. землі – в одноосібну оренду могли взяти селяни Волині, що проживали в першій місцевості, найменше – 18 дес. – київські, що також були зараховані до першої місцевості. В офіційних документах Особливої наради відсутні пояснення щодо критеріїв визначення розмірів ділянок, які можна було брати в оренду, а також стосовно поділу губерній на категорії. Очевидно, ураховуючи, що цей додаток було розроблено земельною комісією під головуванням О.Билимовича–В.Чилищева, можна припустити, що за критерії було взято ті ж показники, що й при розподілі в цілому території України, яка перебувала під управлінням головнокомандувача ЗСПР: щільність населення та забезпеченість землею¹⁸.

Невдовзі Особлива нарада оприлюднила роз'яснення та доповнення, які стосувалися 1 та 7 статей «Правил». Зокрема, термін оренди продовжувався тим орендарям, ділянки яких ще не було передано в користування іншим особам за договорами до видання «Правил»¹⁹.

Таким чином, «Правила» стали першою серйозною спробою властей урегулювати орендні відносини в українському селі. Фактично їхній зміст легалізо-

Максимальні розміри угідь, що можна було орендувати

№	Губернія	Кількість десятин польової землі	
		На домогос-подаря при одноосібній оренді	На душу при колективній оренді
2	Волинська		
	I місцевість. Ковельський повіт, північні частини Володимир-Волинського й Луцького повітів, що межують з поштовою дорогою з м. Устилуга через м. Володимир-Волинський на Луцьк до Дубенського повіту, північна частина Рівненського повіту, що межує з дорогою з с. Олика на Клевань і далі вгору по р. Горині до межі Острозького повіту та північної частини Новоград-Волинського повіту, що межує з шосейною дорогою з Рівного на Житомир та весь Овруцький повіт	40	10
	II місцевість. Житомирський повіт та остання північна частина Новоград-Волинського повіту, Луцького та Володимир-Волинського повітів	30	7
	III місцевість. Решта території губернії	24	6
4	Катеринославська губернія	30	9
5	Київська губернія		
	I місцевість. Усі повіти, окрім Радомишльського	18	4
	II місцевість. Радомишльський повіт	30	7
8	Подільська губернія		
	I місцевість. Усі повіти, окрім Балтського	18	4
	II місцевість. Балтський повіт	25	6
9	Полтавська губернія	25	6
11	Таврійська губернія		
	I місцевість. Бердянський, Мелітопольський та Дніпровський повіти	30	9
	II місцевість. Перекопський, Євпаторійський та степова частина Сімферопольського й Феодосійського повітів	35	10
	III місцевість. Решта гірських частин останніх двох повітів та Ялтинський повіт	17	4
12	Харківська губернія		
	I місцевість. Повіти: Харківський, Волківський, Богодухівський, Охтирський, Лебединський, Сумський та Вовчанський	25	6
	II місцевість. Решта повітів	30	7
13	Херсонська губернія		
	I місцевість. Північна частина Олександрійського та Єлизаветградського повітів до залізничної лінії з Кременчука в Балту, Ананьївський та Тираспольський повіти	25	8
	II місцевість. Решта території губернії	30	10
14	Чернігівська губернія		
	I місцевість. Повіти: Козелецький, Ніжинський, Борзенський, Конотопський, Глухівський, Кролевецький, Сосницький	27	7
	II місцевість. Повіти: Чернігівський, Городянський, Остерський, Стародубський, Новозибківський, Новгород-Сіверський	32	8
	III місцевість. Повіти: Суражський та Мглинський	41	10

уважав самозахоплення, здійснені селянами під час революції. Частково вони («Правила») відшкодовували великим землевласникам збитки, яких ті зазнали в попередні роки від експропріації їхньої землі, руйнації маєтностей. Проте більшою мірою цей документ відповідав інтересам селян, аніж поміщиків. Хоча б тому, що фіксувалися розміри орендних платежів, їх регіональна специфіка, надавалася перевага тим, хто безпосередньо працював на землі. Так, наприклад, статті «Правил» не стосувалися тих господарів, хто обробляв свої угіддя власною працею та членів родини, а також тих господарств, розміри яких не перевищували 25 дес. Навпаки, великі землевласники, розміри угідь яких перевищували 25 дес., якщо вони не обробляли землю власними силами або силами своєї родини, позбувалися права здавати свої наділи в оренду. Вони також не могли забрати землю в тих селян-орендарів, які без договору користувалися нею в 1919 р.²⁰

На наш погляд, у цьому контексті цікавим є питання співвідносності орендної плати з економічною спроможністю орендарів. У «Правилах» її розмір визначався як $1/5$ середньої врожайності хлібів та олійних рослин і $1/8$ середньої врожайності соняшника й картоплі. Проілюструємо це на прикладі Полтавської губернії. Зауважимо, що до революції за орендовану гіршу землю селяни в середньому сплачували $1/4$ або $1/5$ врожаю, за кращу – $1/2$ ²¹.

Згідно з даними статистичного щорічника Полтавської губернії за 1917 р., із семи основних зернових культур у дрібних господарствах у 1906–1915 рр. середня врожайність із десятини становила 58 пудів²². У такому разі орендна плата дорівнювала б вартості 11,6 пуд. хліба або, у перерахунку в грошовий еквівалент – 1160 руб. за дес. Навіть якщо врахувати, що селянин орендував усі 25 дес. землі, то він сплачував власнику 290 пуд. зернових, а 1260 пуд. залишалося за ним. Водночас мінімальний прожитковий розмір, згідно з рекомендаціями урядової колегії від 1901 р., становив 20 пуд. на одного члена сім'ї господарства, в якому тримали ще й худобу²³.

У селянина-орендаря після розрахунків із власником землі залишалося 46,4 пуд. із десятини. Якщо взяти до уваги, що (на думку професора О.Ярошевича) земля мала коштувати 6–7 тис. руб. за дес.²⁴ а селяни могли заплатити до 15 тис. руб. за дес., то орендна плата була майже в 5 разів меншою. Зрозуміло, що вона була вигідною для малопотужних селянських господарств, які отримували реальні підстави для свого розвитку.

Варто відзначити, що навіть у межах Полтавської губернії орендна плата мала відмінності. Так, наприклад, у Полтавському і Прилуцькому повітах вартість оренди становила від 300 до 1500 руб. за дес. Натомість, у Костянтиноградському – до 160 руб. за дес.²⁵ У випадках, коли орендна плата була меншою, ніж 300 руб., орендар і власник укладали угоду про оплату натурою. У Костянтиноградському, Хорольському повітах її розмір становив від – до $1/3$ – $2/5$ середнього врожаю. В окремих випадках, за згодою обох сторін (власника й орендаря), селяни сплачували 15–20 пуд. вже обмолоченого хліба²⁶.

Запровадження «Правил» широко обговорювалося на шпальтах преси представниками різних соціальних груп суспільства. Так, професор О.Ярошевич, аналізуючи основні положення документу, висловив думку про те, що Особлива нарада, розробивши й опублікувавши «Правила», тим самим легалізувала фактичне користування селянина землею, усунувши труднощі, які могли виникнути при розподілі землі²⁷. Анонімний дописувач «Полтавського дня» «Д.» розцінив закон про оренду як рішучий захід в аграрній політиці білогвардійського уряду, як новий напрямок роботи земельної комісії під головуванням О.Билимовича–В.Чилищева у сфері поземельних відносин²⁸. На переконання Л.Георгійовича, «Правила» створювали сприятливі та вигідні для селян умови землекористування. При цьому він висловив і критичні зауваження, що стосувалися,

по-перше, зволікання уряду з їхнім виробленням, а, по-друге, роботи органів влади на місцях стосовно їхнього впровадження, роз'яснення змісту серед селянства. Він наводив як приклад досвід власного спілкування з селянином Харківської губернії, котрий на запитання про те, що він знає про новий орендний закон, відповів: «Якби знали... Тоді б отих банд не було»²⁹. Цю ж думку в інтерв'ю одній із газет озвучив і генерал Май-Маєвський: «Доводиться лише шкодувати з того, що селянство погано поінформоване про завдання й діяльність Добровольчої армії. Якби глибше в село проникала інформація про новий орендний закон, про земельну реформу, яку найближчим часом планується провести, то все це значно сприяло б задоволенню інтересів селянства, зміцненню ладу на селі»³⁰. Професор В.Чукров, схвально оцінюючи «Правила», обґрунтував тезу про те, що їхнє запровадження зумовить підвищення надходжень до скарбниці, а також прибутковість аграрного сектору в цілому³¹. Г.Константинов відзначав, що врегулювання орендних відносин зближує селянство з владою. Фактично влада витісняє поміщиків із села – тим самим зводиться до мінімуму загроза розгортання селянсько-поміщицького антагонізму, а в очах селян зростає авторитет влади.

Отже наведений вище матеріал дозволяє констатувати, що громадськість схвально сприйняла основний зміст «Правил», убачаючи в них своєрідну золоту середину в урегулюванні поземельних відносин на селі (вигідність і поміщикам, і селянам), справедливо критикуючи владу за повільність в їхній розробці й популяризації серед населення.

Діаметрально протилежно заходи Особливої наради з урегулювання орендних відносин в українському селі оцінили більшовики. У численних відозвах, листівках вони писали про те, що законом про оренду білогвардійці викачують із села хліб, грабуючи селян³², що він спрямований виключно на захист інтересів поміщиків³³, землі відбираються у селян і повертаються поміщикам³⁴, запроваджуються жандармські порядки, що панували за царя³⁵, відновлюється панщина³⁶ тощо. Розміри орендних платежів, на думку партійців, жорсткі, бо вони сплачуються за всі роки користування селянами землею³⁷. Це при тому, що статті «Закону робітничо-селянського уряду про землю» (далі – «Закон») від 5 лютого 1920 р., які стосувалися землекористування, за своїм змістом мало чим відрізнялися від «Правил», розроблених Особливою нарадою. Так, наприклад, право на оренду землі закріплювалося за трудовим селянством; за орендарями (селянами, козаками і т.д.) залишалися ті ж розміри угідь, які були в їхньому попередньому користуванні; поміщицькі, церковні, казенні угіддя, конфісковані більшовиками, використовувалися для задоволення потреб у землі безземельного й малоземельного селянства, сільськогосподарських робітників тощо³⁸. Зіставлення змісту «Правил» і «Закону» засвідчує, що радянські лідери необґрунтовано критикували білогвардійців, запозичивши в них основну ідею – легалізацію селянських самозахоплень. Навпаки, є достатньо аргументів, аби говорити про те, що політика Особливої наради, спрямована на врегулювання орендних відносин в українському селі, дуже непокоїла більшовиків, оскільки відштовхувала від них селян, додаючи симпатій і прихильності Добровольчій армії.

Цікавим із наукового погляду є ще один сюжет, який стосується результативності реалізації на практиці «Правил», ставлення до їхнього запровадження з боку селян. Інтерес до нього зумовлений тим, що радянські історики однозначно писали, що білогвардійці не змогли знайти спільної мови з українським селянством через те, що вони «захищали інтереси поміщиків, реставруючи дореволюційні порядки на селі», що і стало причиною «розгортання масового антибілогвардійського селянського збройного руху опору». Однак розширення доступу дослідників до раніше забороненої інформації (т. зв. спеціальних фондів), виявлення нових джерел дозволяє констатувати, що ситуація не була настільки

простою, як у цьому намагалися переконати радянські дослідники. Ставлення селян як у цілому до Добровольчої армії, так і заходів Особливої наради в аграрній сфері визначалося багатьма не лише об'єктивними, а й суб'єктивними факторами.

Селянин у першу чергу – практик, прагматик, для якого важливу роль під час укладання орендних угод відігравали перш за все економічні умови, які пропонували поміщики. Так, договори між власниками й селянами не укладалися через те, що останніх не влаштовували окремі положення. Наприклад, одна з економік Полтавщини вимагала, щоб орендарі, крім передбачених «Правилами» розмірів оплати, додатково сплатили 100 руб. податків із десятини, а інша – 15 пуд. хліба з десятини та всі податки³⁹. На перший погляд, це були незначні суми, однак якщо врахувати обсяги орендованих земель (на Полтавщині, згідно з додатком до ст.2 «Правил», максимум – 25 дес.), вартість обов'язкових орендних платежів, рівень інфляції, витрати на обробіток ґрунту, непрогнозованість урожаю, то така орендна плата була зависокою для селян.

Водночас у тій же Полтавській губернії поміщики намагалися якомога більше землі здати в оренду. Пояснювалося це тим, що вони не в змозі були господарювати, а тому вважали за краще отримувати хоч якісь прибутки через здачу своїх угідь в оренду. Здоляна оренда коштувала селянинові 10–15 пуд. зерна з дес. (у грошовому еквіваленті, за нашими підрахунками, близько 1000–1500 руб. за дес.). А вартість землі, яку великі землевласники пропонували купити селянам, становила від 5 до 15 тис. руб. за дес., хоча реально її продавали в середньому за 10 тис. руб.⁴⁰

Не поодинокими були випадки, коли самі селяни відмовлялися від оренди, посилавшись на ймовірну посуху, невизначеність із майбутнім урожаєм тощо. Тим самим вони намагалися примусити великих землевласників пристати на їхні, як їм здавалося, умови.

У Харківській губернії, згідно з обстеженням аграрного сектору регіону, ситуація була іншою. Так, зокрема, орендні угоди укладалися масово. При цьому, як відзначалося у зведенні, попит на землю з боку селян був посилений. Як правило, орендарі, укладаючи нові договори, претендували на ті ж площі угідь, якими вони користувалися в попередні роки. При розрахунках переважала натуральна оплата, розміри якої становили від 1/5 до – середнього врожаю зернових. Сума грошової оплати також була позначена різними відмінностями: від 120 до 2000 руб. за дес.⁴¹

Делегати селянського з'їзду, який відбувся в Сімферополі, схваливши «Правила», відзначали, що необхідно в першу чергу забезпечити оренду землі великих землевласників селянами найближчих сіл. Вони також внесли пропозицію місцевим властям жорстко контролювати випадки суборенди, щоб тим самим звести до мінімуму зловживання. У резолюції йшлося й про те, що земля у виняткових випадках може здаватися в оренду і під випас худоби, однак не за рахунок посівних угідь⁴².

Таким чином, є підстави констатувати, що селянство в принципі було задоволене «Правилами», при реалізації положень яких давалася ознака регіональна специфіка. Можна говорити й про те, що Особливій нараді через унормування орендних відносин вдалося поміщицько-селянське протистояння з площини політичної перевести в економічну. Виявлені нами джерельні матеріали не фіксують випадків збройної конфронтації. Суперечки, що неминуче виникали, вирішувалися мировими судьями в межах правового поля.

Отже, підбиваючи підсумки дослідження, можна говорити про те, що білогвардійський уряд А.Денікіна вважав унормування орендних відносин на селі одним із засобів розв'язання земельного питання. Закріплені в «Правилах» положення більшою мірою відповідали інтересам селян, аніж поміщиків,

оскільки легалізували селянські т.зв. самозахоплення й не мали примусового характеру. Норми орендних ставок не були обтяжливими для селян і дозволяли поміщикам задовольнити власний попит на продукти споживання. Заходи Особливої наради з урегулювання орендних відносин позитивно впливали на розвиток сільського господарства України: 1) сприяли розширенню площ, що оброблялися; 2) збанкрутілі поміщицькі латифундії витіснялися економічно міцнішими одноосібними господарствами. Крім того, ужиті білогвардійцями заходи мали й пропагандистське значення – вони реально демонстрували й підтверджували, що наміри А.Денікіна з реформування на селі – це не порожні слова, що влада дотримується своїх обіцянок. У свідомості селян, які орендували землю, закріплювалася думка про те, що вони й володіють нею. Поміщики, які здавали в оренду землю, звикали до того, що вони можуть безпроблемно існувати без великого землеволодіння. Водночас мали місце й вади, упущення. Перш за все, селянство було недостатньо, а подекуди й геть непоінформоване про зміст орендного закону, його переваги. По-друге, органи влади на місцях фактично не керували процесом реалізації «Правил», пустивши його на самоплив. По-третє, місцева адміністрація, як і Особлива нарада, залишалися відчуженими від села, зволікаючи з прийняттям та реалізацією очікуваних селянством змін.

¹ Троцкий Л.Д. Моя жизнь. Опыт автобиографии. – Берлин, 1930. – Т.2. – С.122.

² Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 225 с.; Федюк В.П. Белое движение на Юге России. 1917–1920 гг.: Дис. ... д-р іст. наук. – Ярославль, 1995. – 572 с.

³ Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – С.3–4.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.4593 с. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.19.

⁵ Там само.

⁶ Плетнёв В. Что даёт крестьянству Добровольческая армия // Заря России. – 17.09. – 1919. – №1.

⁷ Штромберг Н. Экономика и политика в земельной реформе // Южный край. – 19.09. – 1919. – №85.

⁸ Дуссан. Франция и аграрный вопрос в России (Доклад проф. Дуссана) // Вечерние огни. – 12.10. – 1919. – №47.

⁹ Ярошевич А. На новых позициях // Киевская жизнь. – 7.11. – 1919. – №57.

¹⁰ Штромберг Н. Новый закон об аренде земли // Южный край. – 6.10. – 1919. – №99.

¹¹ ЦДАВОУ. – Ф.4593 с. – Спр.19. – Арк.39.

¹² Земельный вопрос. Отмена ограничений земельных сделок // Киевская жизнь. – 29.8. – 1919. – №4.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.141.

¹⁴ Новые правила об аренде земли // Заря России. – 22.10. – 1919. – №26.

¹⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.144.

¹⁶ Киевские губернские ведомости. – 29.10. – 1919. – №13.

¹⁷ Расписание внешних предельных размеров арендных участков // Киевские губернские ведомости. – 8.10. – 1919. – №5.

¹⁸ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.35. – Арк.84.

¹⁹ Постановление по вопросам землепользования // Киевлянин. – 27.10. – 1919. – №53.

²⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.144.

²¹ Державний архів Чернігівської області. – Ф.127. – Оп.23. – Спр.2015. – Арк.15–18.

²² Новый земельный закон // Полтавский день. – 9.10. – 1919. – №61.

²³ Азызян А., Великевич И. Арендные отношения в советской деревне. – Москва; Ленинград, 1928. – С.15.

- ²⁴ Земля народу // Вечерние огни. – 30.09 – 1919. – №36.
- ²⁵ Наём и продажа земли // Полтавский день. – 17.10. – 1919. – №70.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Ярошевич А. На новых позициях // Киевская жизнь. – 7.11. – 1919. – №57.
- ²⁸ Д. Новый земельный закон // Полтавский день. – 3.10. – 1919. – №61.
- ²⁹ Георгиевич Л. Умиротворение деревни // Полтавский день. – 22.10. – 1919. – №74.
- ³⁰ Невич И. Не забывайте деревни // Вечерние огни. – 2.11. – 1919. – №61.
- ³¹ Штрэмберг Н. Неотложная задача // Южный край. – 29.10. – 1919. – №117.
- ³² ЦДАГОУ. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.340. – Арк.15.
- ³³ Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.323. – Арк.223.
- ³⁴ Там само. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.308. – Арк.8.
- ³⁵ Там само. – Спр.348. – Арк.40.
- ³⁶ Там само. – Спр.345. – Арк.1.
- ³⁷ Там само. – Спр.453. – Арк.37.
- ³⁸ Там само. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.427. – Арк.9.
- ³⁹ Георгиевич Л. Земельный вопрос // Полтавский день. – 22.08. – 1919. – №29.
- ⁴⁰ Землеустроительный вопрос в Полтавской губернии // Полтавский день. – 20.09. – 1919. – №2.
- ⁴¹ Деревня после советской власти. Анкета о состоянии сельского хозяйства в Харьковской губернии // Родина. – 06.09. – 1919. – №60.
- ⁴² На крестьянском съезде // Южный край. – 13.08. – 1919. – №56.

The article is dedicated to the analysis of purview of the rental law developed by Special conference, to the reconstruction of amount of rental payment of Ukrainian peasantry, to the clarification of the attitude of large sections of the public, peasants to the measures taken by the authorities of A.Denikin to adjust the rental relations, and to participation of peasantry in them.